

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/1 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Tudás és tekintély

Tartalom

Bevezető. Tudás és tekintély (<i>Bernáth László – Bene László – Borbély Gábor – Szalai Judit</i>)	5
---	---

FÓKUSZ

VERES MÁTÉ: Tudás és tekintély a sztoikus ismeretelméletben	13
BENE LÁSZLÓ: Platón és Arisztotelész mint episztemikus tekintélyek Plótinosz filozófiájában	26
BORBÉLY GÁBOR: A mesék autoritása: vallási fikcionalizmus a 13. században	50
BALÁZS GÁBOR: Tekintély és tekintélyrombolás kérdése a zsidó hagyományban, avagy taníthatja-e Istent az ember?	71
SCHMAL DÁNIEL: Én-redukció és én-konstrukció Descartes-nál. Megjegyzések a tekintély descartes-i problémájához	88
HORVÁTH ZOLTÁN: Kant mint a Szentírás	104
BERNÁTH LÁSZLÓ: A priori tudás a hitek etikájáról	122
FORCZEK ÁKOS: A totalitás fogalma <i>a Történelem és osztálytudatban</i>	138
FORRAI GÁBOR: A tudás értéke és a dialektikus felfogás	156

FÓRUM

KLIMA GYULA: Locus ab auctoritate est debilissimus	175
--	-----

VARIA

AMBRUS GERGELY: Carnap fizikalista hit-elméletei	183
HANKOVSKY TAMÁS: A szabadságot vezető szabadság. A nyelv transzcendentális dedukciója Fichténél	209
SZILÁGYI BOTOND: Populista vagy posztfasiszta logika? Kritikai észrevételek Ernesto Laclau diskurzus-elméletéről	223

RECENZÍÓ

GUBA ÁGOSTON: Simon Attila: <i>Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában</i>	245
KISS CSABA: Mit keresett Max Weber Kínában? Takó Ferenc: <i>Max Weber Kínája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme</i>	251
E számunk szerzői	255
Summaries	257

Tudás és tekintély

Korunkban egyre nehezebbé válik eligazodni az egymásnak ellentmondó vélemények sokaságában és megtalálni a kritériumokat, melyek alapján egyes – hétköznapi, filozófiai, vagy tudományos – nézetek elfogadandónak vagy elvetendőnek, igazoltnak, nem-igazoltnak vagy igazolhatatlannak tekinthetők. Sok esetben kézenfekvőnek tűnik a megoldás, hogy az igazság kutatása során tekintélyekhez forduljunk. Az episztemikus tekintélyt szokás a tekintély egy olyan fajtájaként felfogni, amelyet bizonyos embereknek amiatt tulajdonítunk, mert episztemikusan előnyös tulajdonságokkal rendelkeznek vagy episztemikus előnyöket biztosító szituációban vannak, és ezért vélhetően nagy valószínűséggel rendelkeznek tudással vagy legalábbis megfelelően igazolt hitekkel. De mi biztosít bizonyos személyeknek ilyen kitüntetettséget? Ehhez kapcsolódóan, milyen feltételek mellett ismerhetünk el bizonyos állításokat olyanoknak, amelyek tudást, esetleg speciális tudást fejeznek ki? Elutasíthatjuk-e mások tekintélyét és támaszkodhatunk-e csupán saját autonóm (vagy nem autonóm) értelmünkre? Hogyan viszonyul az episztemikus tekintély más típusú, például politikai vagy morális tekintélyekhez?

A filozófiatörténet alakulásának mindig is lényegi része volt a tekintélyekhez való viszony változása. A jelen tematikus szám első tanulmányai a tudás és tekintély antik problémáit, valamint szerzők egymás tekintélyéhez való viszonyát tárgyalják. Az egyes filozófusok és iskolák meghatározott kérdésekre vonatkozó tekintélyének vizsgálata mellett nagyobb ívű áttekintéseket is kapunk, a filozófiai tekintély mint olyan státuszának változásáról a középkor és az újkor évszázadai folyamán. Egy további tanulmány a tekintély kezelését vizsgálja meg egy példán a marxista tradícióban. A blokkot két tematikus esszé zárja a szkeptikus kihívások illetve a tudás és az igazolás problémáiról.

Veres Máté írása a sztoikus ismeretelmélet „megragadás” fogalmából indul ki. Erre a műveletre, azaz olyan képzet létrehozására, amely az adott tényállást pontosan, annak minden megkülönböztető sajátosságát megragadva képezi le, minden racionális lélekkel rendelkező emberi lény képes. Ha bölcs emberről van szó, ezek a reprezentációk szilárdak, vitában nem cáfolhatók, s hálózatokba

rendeződve tudást (ἐπιστήμη) képeznek. A balga ezzel szemben gyenge és ingatag módon, a pusztá vélekedés (δόξα), módján ragad meg tényállásokat, nézetei tehát megingathatóak, és ellenvetések vagy szofizmák hatására elvethetőek.

Ha a helyes megragadásra minden felnőtt ember képes, és ennek létrejötte az adott emberi lélek állapotán múlik, hogyan illeszthető be ebbe a képbe a tekintély fogalma? Különösen az akadémiai szkepticizmus jelent kihívást a sztoikusok számára, mely szerint a balga csakis úgy juthat a sztoikusokok belátásaira, ha elfogad valamiféle tekintélyt – tehát nem mások befolyásától függetlenül, pusztá értelme révén. A cikk állítása, hogy a sztoikusok szerint a tekintély csupán elindíthat a bölcsesség felé vezető úton, célba érni csakis saját értelmünk teljesítménye révén lehetséges. Ezt az állítást a szerző a sztoicizmus két kritikusára, az akadémiai szkepticizmus hatása alatt álló Plutarkhosz és a pürrhónista szkeptikus Sextus Empiricus a sztoikus nézetekről szóló beszámolóin keresztül támasztja alá.

Bene László tanulmánya Plótinosz Platónhoz, illetve Arisztotelészhez mint filozófiai autoritáshoz való viszonyát tárgyalja. Platón Plótinosz szemében a megértés isteni fokát érte el, tehát megfellebbezhetetlen filozófiai tekintély: tanainak megértésére, nem pedig cáfolatára vagy meghaladására van szükség. Platón megfogalmazásaiban nem lehetséges tényleges, csupán látszólagos ellentmondás, melyek feloldása az értelmezők feladata.

A szerző gondolatmenete szerint az autoritás-tulajdonítás sajátos nyelvjáték. Az erős értelemben vett tekintély tulajdonítása alapvető és átfogó elköteleződést jelent, mely nem csupán elméleti, de praktikus és közösségi dimenzióval is bír. Plótinosz számára Platón ilyen tekintély. Ami az Arisztotelészhez fűződő viszonyát illeti, Bene értelmezése szerint Plótinosz nem csupán gyenge autoritásként, az igazság tisztázására inspiráló nézetek forrásaként tekinti a filozófust. Leegyszerűsítő lenne Plótinoszt akár „arisztoteléliánus”, akár „antiarisztoteléliánus” gondolkodónak tartani: „Arisztotelész tekintélye erősebb, mint a pusztán vitára érdemes ellenfeleké, de gyengébb, mint Platón csalhatatlan autoritása”.

Borbély Gábor írása a szerző által „mérlegelési problémának” nevezett dilemma egyes történeti megközelítéseivel foglalkozik. Elfogadhatóak-e a „mesés és gyermek”, hamis narratívák a közösségen belüli kooperáció előmozdítása, erkölcsi elvek érvényre juttatása érdekében, vagy az igazság szempontját kell elsősorban szem előtt tartani, melynek érdekében eliminálni kell az ilyenfajta fikciókat? Az esszé Arisztotelész *Metafizikájából* kiindulva, Averroesnek a későbbi nézetekre hatással lévő álláspontján keresztül, a 13. századi felfogásokat vizsgálja.

Albertus Magnus szerint a mesés narratívák helytelenül jelenítik meg a valóságot, a törvényhozót azonban, aki büntetésekkel és jutalmakkal igyekszik személyeket helyes viselkedésre motiválni, nem foglalkoztatja a reprezentáció valóságshűsége. Aquinói Tamás különbséget tesz az igaz vallás és a fiktív alapon nyugvó vallások között, a mérlegelési problémát csupán az utóbbiakra vo-

natkozottatva. Aegidius Romanusnál a vallási fikcionalizmus elképzelése is megjelenik, ti. hogy „minden olyan vallási állítás fikció és a legjobb esetben is csak társadalmi célokat szolgál, ami túlmutat a filozófiai teológián”. Az írás konklúziója a tárgyalt problémák fényében újraértelmezi a Stephanus Tempier püspök által kibocsátott 1277-es elítélő határozatot.

Balázs Gábor a zsidó vallási kultúrában tárgyalja a tekintély kérdését, ahol az, az isteni rend problematikájával összekapcsolódva, központi szerepet tölt be. A tekintély két típusa a státusból fakadó ún. deontikus autoritás, illetve a tudáson alapuló episztemikus tekintély. Az előbbivel bíró személynek akkor is engedelmeskedni kell, ha vélhetőleg téved, hiszen tekintélyének forrása nem „szavainak igazságtartalma”, hanem a közösségben betöltött pozíciója.

Mi a rabbinikus autoritás forrása a zsidó hagyományban? A szerző két lehetséges álláspontot ismertet erre vonatkozóan. Az első egy klasszikus rabbinikus forrás értelmezésére támaszkodik, amely azonban nem egyértelmű az episztemikus autoritás tekintetében: bár elsősorban a deontikus olvasatot látjuk alátámasztani („Még amikor úgy tűnik is, hogy a jobbra mondják, hogy bal, és a balra, hogy jobb, akkor is [engedelmeskedj nekik]”), úgy is érthető, hogy a bölcsék egyes megnyilvánulásai csak látszólag értelmetlenek; lévén a legfőbb kollektív bölcsesség birtokosai, ilyen esetekben is racionális nekik bizalmat szavazni. A másik értelmezés a tévedés lehetőségét hangsúlyozza: ahhoz, hogy normatív súllyal bírjon, a tekintély ítéletének is meg kell felelnie az igazságnak.

Schmal Dániel írása az „én-redukció” és az „én-konstrukció” dialektikájának elemzésével indul. Az „én-redukció” eredménye nem más, mint a minden képtelennek ellenálló *res cogitans*, amely „tartalmilag gazdag, de referenciáját tekintve lecsupaszított alanyként adódik”. A gondolkodó én mellett ott van azonban maga a redukciót végző én is, egy konstruált, önreflexiót és önfegyelmet gyakorló alany. Ennek az alanynak tevékenységét más megismerők, köztük vallási, tudományos stb. tekintélyek közegében kell kifejtenie. A szerző szerint Descartes ezzel teljes mértékben számol és beépíti azt saját gondolkodásának ökonómiai megközelítésébe.

Bár Descartes-nál az önálló gondolkodás képességének, annak, hogy tekintélyek helyett saját értelmünkre támaszkodjunk, kiemelt szerep jut, a gondolkodásnak tehát közösségi feltételei is vannak. „A filozófia descartes-i tervezetének horizontján feldereng egyfajta közösségi episztemológia”, hiszen a kognitív erőinkkel való optimális gazdálkodás a külső világhoz, az adott társadalmi feltételekhez való megfelelő viszonyt is feltételez.

Horváth Zoltán egy önéletrajzi anekdotával kezdi a szövegét: tanára, Tengelyi László egy alkalommal megjegyezte, hogy úgy olvassa Immanuel Kantot, mint a Szentírást, azaz legfőbb tekintélyként, vitathatatlan igazságok forrása-ként. A cikk azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy maga Kant mi módon kezeli a tekintély fogalmát, milyen fajta tekintély számára a Biblia, és hogyan kellene az értelmezőnek Kanthoz mint tekintélyhez fordulnia.

Kant szerint a Szentírás rendeltetése morális tartalmak közvetítése, az általános erkölcsi törvényekkel összhangban. Az ember könnyebben fogadja kötelességeinek teljesítését mint feladatot, ha ezek morálisan közömbös hitekkel és cselekedetekkel kapcsolódnak össze. A Szentírás a tiszta morális vallást kiegészítő eszközként segítséget nyújt az erkölcsi elvek terjesztésében és érvényre juttatásában. A szerző szerint magát Kantot is ennek analógiájára érdemes értelmezni. Kant az erkölcsi törvényt igyekszik pontos formába önteni és annak betartását elősegíteni. A filozófia rendszerének átfogó tervét a moralitás vezérfonalának segítségével értelmezhetjük. „A végcél nem egyéb, mint az ember egész rendeltetése: a rendeltetésünket vizsgáló filozófia a morál. A morálfilozófia így az ész minden más tevékenységének fölötte áll.”

Forczek Ákos írása a marxi „dialektikus módszer”, illetve „a totalitás nézőpontja” nehézségeit és főként azok lukácsi recepcióját tárgyalja. A szerző szerint ezek tisztázásához Hegelig kell visszanyúlni, megvizsgálva Marx felfogásának a hegelizmusra való viszonyát, megvilágítva, hogy a totalitátszemlélet nem „egyáltalában vett” megismerés, hanem „az elmélet történelmi funkciójának” megfelelő értelmezési teljességet.

A totalitás fogalma az összetársadalmi munka rendszerének szerves egységét tükrözi, ahol az egyes tevékenységek összefüggnek az összes többivel. A polgári társadalomnak is megvan a saját, a gazdasági tevékenységek intézményesített viszonyrendszeréből származó totalitása. Míg azonban Hegel a kötelességüket teljesíteni képes polgárok társadalmát támogató intézményi környezetet hangsúlyozza, ahogyan az önérdékű tevékenység és a piac működése a társadalmi szükségletek kielégüléséhez vezet, Marxnál a gazdasági reprodukció szabályozási szükséglete megalapozza a társadalom ontológiai szerkezetét. Azonban nem „az emberek”, hanem a cserefolyamatba lépő „dolgok” szervezik a munka társadalmi összefüggését; a gazdasági reprodukció elválaszthatatlan a dolgok megszemélyesítésétől és a személyek eldologiasításától. Lukács felhívja a figyelmet arra, hogy ez a rendszer számos személyt kizár a polgári társadalom előnyeiből. A totalitátszemlélet segítségével igyekszik megérteni a történelem folyamatát, mint az emberi tevékenységek dinamikus és differenciálódó viszonyrendszerét. Nem létezik azonban valamiféle „forradalmi teodícea”; az eszme csak abban az esetben tör magának utat, ha a tőkés társadalom önmegismerése ezt lehetővé teszi.

Bernáth László tanulmánya a filozófiai tudás és autoritás problematikáján belül azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mit van jogunk hinni saját tudásigényeink tekintetében. A gondolatmenet a kortárs magyar filozófiai irodalom szkepticizmus körüli vitáihoz kapcsolódik. Rekapitulálja a „torzítás-érvet”, mely szerint episztemikusan egyenrangú felek egymásnak ellentmondó vélekedései torzítottak, ha döntően befolyásolják azokat olyan oksági tényezők, melyek ezen hitek tartalmával nincsenek vonatkozásban. Ez az érv a szerző szerint eleve okot ad arra, hogy csökkenjen a vitatott filozófiai nézetekbe vetett bizalmunk. A gon-

dolatmenet felhasználja azonban a szkepticizmus egészen radikális formáját is, az „ultraszkepticizmust”, amely „végül minden érvet vagy indokot legfőbb pszichológiai erővel ruház [...] fel, s tagadja, hogy ezek normatív erővel is rendelkeznek”. Ezen nézet szerint objektíve nem lehet különbséget tenni az igazoló vagy igazságot valószínűsítő és a csupán pszichológiai szempontból érvényes eljárások között. Bernáth érvelése szerint „az ultraszkeptikus állítása, ha igaz lenne, elvesztené minden normatív erejét, és senkinek sem kellene vagy lenne érdemes figyelembe vennie azt (hiszen a racionalitás hiányában értelmezhetetlen, hogy miért lenne érdemes vagy kötelező bárkinek is így tennie)”. Mindnyájunknak episztemikus joga saját episztemikus racionalitásában hinni, abban, hogy megbízhatóan különbséget tud tenni igazoló vagy az igazságot valószínűsítő és ilyen értékkel nem bíró folyamatok között.

Forrai Gábor szövege a tudás és az igazolás két fő analitikus megközelítéssel foglalkozik. Az uralkodó álláspont a diskurzusfüggetlen, individuális tudást tekinti alapvetőnek. A Gettier-féle tudásfelfogásban a társas interakcióknak nincsen lényeges szerepük, s a tudás alanya tipikusan egyetlen személy. A dialektikus felfogás ezzel szemben az igazolás tevékenységét nyilvános jellegűnek látatja; a tudás paradigmatis esete ezen nézet szerint diskurzusfüggő, közösségi teljesítmény.

A cikk az utóbbi, kisebbségi felfogás mellett érvel, mégpedig azon az alapon, hogy az kezelni tudja a tudás értékének problémáját. Miért értékesebb a tudás az igaz hitnél? Mert megbízható kognitív folyamat eredménye? Mert megfelelő viszonyban van egyéb hiteinkkel, valamint érzékszervi és introspektív tapasztalatainkkal? Mert megbízható képességekből származik? A szerző javaslata szerint ahhoz, hogy a tudás értékének kérdésére választ adjunk, nem a megismerőre kell fókuszálnunk, hanem másokra. A tudás értéke a pusztán igaz hittel szemben abban áll, hogy lehetővé teszi az igaz hitek társadalmi elterjedését. S mivel „alapesetben jobb, ha többen hiszik az igazat, mintha kevesebben hiszik, a tudás értékesebb az igaz hitnél”.

Klima Gyula esszéje – mely a *Fórum* rovatban szerepel – szorosan kapcsolódik a tematikus blokk tanulmányaihoz: azt a folyamatot mutatja be, melynek során a szigorú tekintélytisztelő normái a középkortól kezdve egyre inkább fellazultak. Bár a középkor „semmivel sem szolgálta jobban tekintélytisztelést, mint jelenkorunk”, kimondott tekintélyrombolás inkább csak nyomokban fordult elő; a skolasztikus szerzők tekintélyének kétségbe vonásából a humanisták kezdtek „sportot űzni”. Descartes módszere szerves részévé tette az addig igaznak tartott meggyőződések megkérdőjelezését, és a „forradalmasítás” a későbbiekben a legprofánabb területeket is elérte. Nem lehet azonban minden tradíciót elutasítani, figyelmeztet a szerző; ezzel ugyanis „történelmi emberi lényegünket is kidobnánk”. Mivel azonban a tekintélyek korunkban már sokkal fragmentáltabban vannak jelen, alaposan meg kell válogatnunk, kiket ismerünk el ilyenek gyanánt. Sőt, a szerző javaslata szerint egyfajta – diakronikus és szinkronikus –

egységesítésre is törekednünk kell, mégpedig „kimondottan a legáltalánosabb, metafizikai, filozófiai perspektívából”.

Az episztemikus tekintély kérdéseit elemző írások nemcsak témájukban kapcsolódnak egymáshoz, hanem azon keresztül is, hogy részben az ELTE BTK Filozófia Intézetének 2022 szeptemberi tanévnyitó konferenciáján elhangzott előadásokon alapulnak (*Tudás, tekintély, tekintélyrombolás: az episztemikus autoritás problémája a filozófiában*). Ugyanakkor ezek mellett a tanulmányok mellett folyóiratunk szokásos *Varia* rovatában közlünk olyan cikkeket is, amelyek másra fókuszálnak.

Ambrus Gergely tanulmánya Rudolf Carnap hit-felfogását tárgyalja. Carnapot a hitek vonatkozásában elsősorban a hit-beszámolók jelentése és tudományos jellege, a hit-mondatok logikai formája érdekelte, hogy hétköznapi, pontatlan hit-fogalmunk hogyan tehető tudományos célokra alkalmasabbá. Bár mindvégig tartotta magát az „antimetafizikai” megközelítéshez, az analitikus filozófia hitekre vonatkozó elme-metafizikai kérdéseinek egy részére a szerző szerint mégis találunk nála implicit válaszokat.

Egy elterjedt nézet szerint Carnap 1930 körül bekövetkezett fizikalista fordulata után logikai behaviorista és antirealista volt. A szerző igyekszik megmutatni, hogy „Carnap *nem* volt intencionális antirealista, továbbá a hitek *mindig* személyek belső állapotának tekintette”. A nézetet, mely szerint a hitek mint tudatos állapotok intencionális tárgyakra irányulnak, Carnap elfogadta *Der Logische Aufbau der Welt* c. művében, és nincs okunk feltételezni, hogy a későbbiekben megváltoztatta volna. Ami a logikai behaviorizmust illeti, Carnap sosem volt azon az állásponton, hogy a hitek és a viselkedések között fogalmi kapcsolat lenne; és a logikai empirista hagyományban használt értelemben is csupán rövid ideig fogadta el a logikai behaviorizmust.

Hankovszky Tamás esszéje Johann Gottlieb Fichte gondolatait elemzi a nyelvről és annak az emberi szabadsággal és észszerűséggel való kapcsolatáról. Fichte szerint az emberi szabadság megvalósításhoz és az erkölcsi törvény érvényre juttatásához az embernek önzonosnak kell lennie. Az ember arra törekszik, hogy mindent észszerűvé tegyen, hiszen ő maga is észszerű. Mivel az ember önzonoságát a tőle különböző, nem eszes és nem szabad természettől való függése csorbítja, át kell alakítania a természetet (amely azonban nem jelent egyet annak megsemmisítésével). Ebben a folyamatban a nyelv is szerepet játszik, mely az emberi lét elengedhetetlen része és a szabadság kifejezésének eszköze. A nyelvnek célja a gondolat kifejezése; a gondolat kifejezésének pedig az a célja, hogy okot adjunk valakinek arra, hogy megváltoztassa a viselkedését, és így kétségtelenné váljon az eszesége. A nyelv az az eszköz, amelynek segítségével minden kétséget kizáróan megbizonyosodhatunk egy észszerűnek vélt tárgy tényleges észszerűségéről.

Hankovszky szerint a nyelv ezen transzcendentális dedukciójának programja azonban két módon is megfeneklik. Egyrészt az önzonoság elérésének (az

erkölcsi törvény teljesítésének) csak az feltétele, hogy észszerűvé *tegyem* a tőlem különböző világot, az nem, hogy észszerűséget *találjak* benne. Másrészt az észszerű lények felismerésének nem szükségszerű lehetőségfeltétele a nyelv.

Szilágyi Botond cikke a populista diskurzus problematikáját veszi górcső alá, Ernesto Laclau populizmus-elméletének és tágabb diskurzuselméletének elemzésével. Laclau elmélete azt sugallja, hogy a populizmus a politika elkerülhetetlen eleme; elutasítása a politika elvetését jelentené. Nem politikai irányzat, programpontokkal és cselekvőkkel, hanem a *politikai* berendezésének egy módja. Laclau számára a nép és a hatalom közötti határvonal nem statikus; „az antagonisztikus politikai stratégiák azon alapulnak, hogy eltérő módon húzzák meg a politikai határvonalakat”.

A populizmus számtalan politikai identitás konstruálására képes; a politikai gazdaságtan egyoldalú kiiktatásának azonban a szerző szerint komoly teoretikus ára van. A gondolatmenet egy kérdéssel zárul: „[H]ogyan lehetne elgondolni a nyitottság egy történeti fogalmát úgy, hogy az, amit *történeti nyitottságként* nevezhetnénk ne pusztán egy újabb strukturális meghatározottság legyen; és milyen következményei lennének egy ilyen megközelítésnek ránk, mint politikai lényekre?”

Számunkat két recenzió zárja, melyek az utóbbi években megjelent jelentős műveket tárgyalnak. Guba Ágoston Simon Attila *Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában* című monográfiáját, Kiss Csaba pedig Takó Ferenc *Max Weber Kínája. A protestáns etika és a mandarinátus szelleme* című könyvét ismerteti.

Bernáth László – Bene László – Borbély Gábor – Szalai Judit